

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Forschungen in Ephesos, Band IV (Heft 3). Die Johannes Kirche, Wien, 1951.

Ὑπὸ τοῦ Αἰστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ἐξεδόθη ἐσχάτως ὡς 4ος τόμος τῶν *Forschungen in Ephesos* εἰς μέγα σχῆμα, ὅμοιον πρὸς τοὺς τρεῖς προηγουμένως ἐκδοθέντας τόμους, ἀξιόλογον νέον ἔργον, περιλαμβάνον τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ περιφήμου ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τὰ ἐρείπια τοῦ ὁποίου ἐκτείνονται νῦν ἐπὶ τοῦ λόφου Ἀγιασολοῦκ τῆς παλαιᾶς Ἐφέσου. Εἰς τὴν ἐκδοσιν συνετέλεσε καὶ χορηγία τοῦ Ἀμερικανικοῦ βυζαντινολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Dumbarton Oaks, τοῦ ἐξαρτωμένου ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard.

Κυριώτερος συγγραφεὺς τοῦ ἔργου εἶναι ὁ ἀρχιτέκτων Dr Hans Hörmann, τὴν γενικὴν ὅμως ἐποπτείαν εἶχεν ὁ γνωστὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης Josef Keil, ἔχων συνεργάτην του τὸν F. Miltner.

Τὸ ἔργον τοῦτο ἐκ 308 σελίδων μετὰ 72 σχεδίων καὶ εἰκόνων ἐντὸς τοῦ κειμένου καὶ 79 προσηρημένων πινάκων μὲ τὰ βασικὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια καὶ φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις τοῦ μνημείου, ἔξ ὧν οἱ 9 πίνακες ἀποδίδονται ἐγχρωμοί, προλογίζω ὁ ὑπογεγραμμένος, κατὰ παράκλησιν τῶν συγγραφέων, περιοριζόμενος εἰς τὰ ἀφορῶντα τὰς παραδόσεις περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τάφου τοῦ Θεολόγου καὶ συσχετίζων αὐτὰ πρὸς τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν μου. Τὸ ἱστορικὸν τῶν ἐρευνῶν τοῦ ἀξιολόγου τούτου μεγάλου ἱεροῦ, τοῦ κατέχοντος ἐξέχουσαν θέσιν, ἔχει ὡς ἑξῆς :

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς τῆς Σμύρνης καὶ τῆς ἐνδοχώρας αὐτῆς, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία μου ἀνέθεσε τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου ἐπὶ τοῦ λόφου Ἀγιασολοῦκ τῆς Ἐφέσου, ἔνθα μεγάλοι ὄγκοι ἐκ καταπεσόντων τμημάτων ὑπεδήλουν ὅτι ἐκρύπτετο κάτωθεν αὐτῶν μεγάλων διαστάσεων χριστιανικὸν κτίσμα, πιστευόμενον ὡς ὁ ναὸς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

Εἰς τὴν Ἐφεσον εἰργάσθη τὸ θέρος τῶν ἐτῶν 1921 καὶ 1922, ἀπεκάλυψε τὰ δύο τρίτα τοῦ μνημείου καὶ τὸ συγκρότημα τοῦ Μουσουλίου τοῦ Θεολόγου τοῦ Ἰουστινιανείου ναοῦ. Τῷ 1924 ἐδημοσίευσεν μελέτην περὶ τῶν ἀνασκαφῶν μου ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ Δελτίῳ (τόμ. 4, σελ. 81 – 226), ἣτις ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον, λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἀποκαλυφθέντος σεβασμίου μνημείου τῆς χριστιανωσύνης τοῦ περικλείοντος τὸν τάφον τοῦ Εὐαγ-

γελιστοῦ. Ἐπιπλέον, ἕνεκα τῆς ἐπελθούσης μικρασιατικῆς καταστροφῆς, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ὀλοκληρώσω τὴν ἀνασκαφὴν. Εὐτυχέστεροι ἐμοῦ οἱ Αὐστριακοὶ ἀρχαιολόγοι, κατόπιν ἀδείας τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ἐπελήφθησαν τοῦ ἔργου κατὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1930 καὶ ἔφερον τοῦτο εἰς πέρας.

Κατὰ τὴν δευτέραν αὐτὴν περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθη πρῶτον ἢ διὰ δύο τρούλλων καλυπτομένη μακρὰ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροσκήμου ναοῦ, ἣτις μόλις εἶχε προσδιορισθῆ ὑπ' ἐμοῦ, εὐρεθεῖσα πλατυτέρα τῶν λοιπῶν, ἣτοι μετὰ διαδρομῶν ἐκατέρωθεν εἰς τὸ μέσον καθωρίσθη ἡ ὑπαρξίς ἄμβωνος, καλύπτοντος προγενέστερον μωσαϊκὸν δαπέδον. Κατόπιν ἦλθεν εἰς φῶς ὁ νάρθηξ, ἡ πρόσοψις τοῦ ὁποίου εὐρέθη εἰς ὕψος τριῶν μέτρων καὶ ὁ μεταγενέστερος στενὸς ἐξωνάρθηξ. Εἰς τὸν βόρειον διάδρομον, καὶ ἀνατολικῶς τῆς πύλης τοῦ νάρθηκος, ἀπεκαλύφθη κρήνη ἀπολήγουσα εἰς ἀέτωμα, ἐπιμελῶς διὰ μαρμάρων ἐπενδεδυμένη, μεταγενεστέρως ἐποχῆς. Τέλος προσδιορίσθη τὸ εὐρὸν τριστῶων αἵθριον.

Ἐκ τοῦ λοιποῦ ναοῦ ἀνεσκάφη τελείως ἡ νοτιὰ κεραία, ἣτις διέσωζε καὶ τμήματα τοῦ ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν δαπέδου, ἐκατέρωθεν δὲ τῆς ἀνατολικῆς κεραίας ἀπεκαλύφθησαν τετράγωνοι θάλαμοι καὶ ἀνατολικώτερον τὰ κλιμακοστάσια. Οὕτω συνεπληρώθη ἡ κάτοψις ὀλοκλήρου τοῦ Ιουστινιανείου κτίσματος, ὅπερ παρουσίασε θαυμαστὴν ἐνότητα καὶ ὀργανικὴν συνένωσιν περικέντρου καὶ ἐπιμήκους ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς κατόψεως, τῶν μετρικῶν σχέσεων, τοῦ ὕψους τῶν κιόνων καὶ τῶν διασωθέντων τμημάτων, ὡς καὶ ἐκ τῶν λειψάνων τῶν θόλων, ἐπεχείρησεν ὁ ἀρχιτέκτων Hans Höttnann ἀρίστας τομὰς καὶ ἀναπαραστάσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ τοῦ Ιουστινιανείου κτίσματος, λαμβάνων προσέτι ὑπ' ὄψιν τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς καὶ τὰς λύσεις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἀντιρρήσεις θὰ εἶχέ τις μόνον διὰ τὰς ἀντηρίδας, τὰς ὁποίας ὁ Η. προσθέτει εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ σύστημα τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, αἵτινες ὅμως ἐκεῖ εἶναι μεταγενέστεραι—ὅπως καὶ αἱ μεγάλαι πλάγαι. Ἐπίσης παρατηροῦμεν ὅτι διὰ τὴν στέγασιν τοῦ νάρθηκος εἶναι προτιμότερα εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν σειρὰ σταυροθολίων, ὅπως ἀπαιτεῖ ἄλλως τε καὶ ἡ κάτοψις, παρὰ σειρὰ τρούλλων ὅπως ἀποκαθιστᾷ ὁ Η. διὰ νὰ συμφωνῇ πρὸς μεταγενεστέρην μαρτυρίαν, καθ' ἣν ὁ ναὸς εἶχεν ἔνδεκα τρούλλους. Ἡ ὑπαρξίς σειρᾶς τρούλλων θὰ ἠδύνατο νὰ συνδεθῆ πρὸς ἐπισκευὰς τῆς ἐποχῆς τῆς προσθήκης πιθανῶς τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ναοῦ μαυσωλείου τοῦ Θεολόγου γίνεται, ὅπως ἡ ἡμετέρα, μέ τινα διαφορὰν, ὡς ἐκ τῆς πιστοποιηθείσης εὐρύνσεως τοῦ συνθρόνου κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα.

Ἡ μεγάλη ἀνακάλυψις τῶν αὐστριακῶν ἀνασκαφῶν ὑπῆρξεν ἡ κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ μαυσωλείου εὐρεσις τοῦ ὑπογείου συγκροτήματος τοῦ τάφου

τοῦ Θεολόγου (ἐξ οὗ εἶχομεν προφθάσει ν' ἀνεύρωμεν μόνον τὸ στόμιον τοῦ δρυγματος) ὑπὸ μορφὴν μικρᾶς κατακόμβης (ἢ confessio), προστιτῆς διὰ διαδρόμου καὶ μικρᾶς κλίμακος. Τὸ ἀρχαιότερον τμήμα αὐτῆς, τὸ εὐρισκόμενον ἀκριβῶς κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης, θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἀνασκαφάντων ὡς ὁ τάφος τοῦ Θεολόγου, χρονολογεῖται δὲ ἐξ εὐρεθέντος κωνσταντινείου νομίσματος οὐχὶ πέραν τοῦ 320 μ.Χ.

Ἐπιμελής ἔρευνα πέριξ τοῦ συγκροτήματος τοῦ ὑπογείου τάφου ἔφερον εἰς φῶς λείψανα τοῦ μαισωλείου, ὅπερ ἀρχικῶς ὡς αὐτοτελὲς κτήριο περιέβαλλε τὸν τάφον τοῦ Θεολόγου, κατόπιν δὲ τοῦτο, εἰς προϊουστινιάνειον ἐποχὴν, ἀπετέλεσε τὸ κέντρον μεγάλης σταυροσχίμου ξυλοστέγου βασιλικῆς, κύρια σημεῖα τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀποκατάστασις αὐτῆς νὰ γίνεται πλήρης.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δαπέδου τοῦ μαισωλείου εὐρέθησαν: πίθος καὶ ἄγωγοι ὕδατος τοῦ ἁγιάσματος, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὰς πηγὰς (Κύριλλος Ἀλεξανδρείας), προερχόμενα ὅμως ἐκ τῆς Ιουστινιανείου ἐποχῆς, καθὼς καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα τῶν διαφόρων ἐποχῶν.

Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων λειψάνων τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου τοῦ μαισωλείου ἢ Μαρτυρίου, ὁ Hörmann προβαίνει εἰς τὴν ἀναπαράστασιν ἀφ' ἑνὸς τῆς κατόψεως αὐτοῦ ὡς τετραγώνου, ἐνισχυομένου κατὰ τὰς γωνίας διὰ τεσσάρων πεσσῶν ἐχόντων πρὸ αὐτῶν τέσσαρας κίονας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς πιθανῆς ἀνωδομῆς τοῦ Μαρτυρίου ὡς κυβικοῦ κτίσματος, μετὰ τῶν θυρῶν εἰς ἐκάστην πλευρὰν, ἔχοντος τὸν κεντρικὸν χῶρον ὑψηλότερον στεγαζόμενον διὰ σταυροθολίου στηριζομένου ἐπὶ τῶν τεσσάρων κίωνων.

Ἡ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν προσδιορισθεῖσα προϊουστινιάνειος σταυρόσχημος βασιλικὴ (Ε' αἰ.) ὀλίγον μικροτέρα τῆς Ιουστινιανείου, εὐρέθη ἔχουσα πεντάκλιτον τὴν Α. κεραίαν, τρικλίτους τὰς λοιπὰς, τὴν δὲ ἀνατολικὴν μικροτέραν, ὅπως καὶ ἡ Ιουστινιάνειος, μετὰ εὐρέος νάρθηκος, ἔξωνάρθηκος καὶ προπύλου. Ἀξιόλογα λείψανα τοῦ μωσαικοῦ δαπέδου ἐκ τῶν συνήθων κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα γεωμετρικῶν σχεδίων εὐρέθησαν εἰς τὴν δυτικὴν καὶ ἀνατολικὴν κεραίαν, ἄριστα ἔγχρωμα ἀντίγραφα τῶν ὁποίων προσάγονται εἰς ἕξ πίνακας.

Ὁ Hörmann ἀποκαθιστᾷ τὴν ξυλοστέγον, σταυρόσχημον βασιλικὴν τοῦ Ε' αἰῶνος, ἄνευ ὑπερόψου, δέχεται δὲ ὅτι περιέκλειεν αὕτη εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραίων αὐτοῦσιον τὸ ἀρχικὸν μαισωλεῖον μὲ τοὺς ὑψηλοὺς του τοίχους καὶ τὴν στέγην του καὶ ὅτι διηνοίχθη μόνον ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ, κτισθέντος ἐκεῖ συνιθρόνου πολυγωνικοῦ ἔξωθεν, τὰ θεμέλια τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν. Ἡ ἀποκατάστασις αὕτη ἴδυσκόπως δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ. Ἡ ὑπαρξὶς κλειστοῦ τετραγώνου κτίσματος καταλαμβάνοντος δλόκληρον τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραίων τῆς βασιλικῆς, δὲν εἶναι μόνον οἰκοδομικῶς δυσᾶρεστος, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικῶς ἀπαράδεκτος, διότι τὸ μαισωλεῖον θ' ἀπέκλειε τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὰς τρεῖς κεραίας καὶ θὰ ἠχρήστευεν αὐτάς,

καθιστώσα αδύνατον τὴν παρακολούθησιν τῆς τελουμένης λειτουργίας, εἴτε δεχθῶμεν ὅτι αὕτη ἐτελεῖτο εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν τοῦ μασσωλείου εἴτε εἰς τὴν τῆς ἀψίδος τῆς βασιλικῆς.

Ἡ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα μετατροπὴ πολλῶν μικρῶν μαρτυριῶν εἰς μεγάλας ἐκκλησίας προϋποθέτει κατεδάφισιν τῶν πρώτων. Διὰ τὴν μορφήν τοῦ μασσωλείου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ε' αἰῶνος θὰ ἠδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν λύσιν παρομοίαν πρὸς τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν εἰς τὸν ἰουστινιάνειον ναόν, ἥτοι περιορισμὸν τοῦ ἱεροῦ χώρου τοῦ μασσωλείου διὰ «κιγκλίδων»—χαμηλῶν ἢ ὑψηλῶν—ὁμοίων πρὸς τὰς τῶν παλαιοχριστιανικῶν τέμπλων, ὡς καὶ σύνθρονον μετὰ ἁγίας τραπέζης.

Τὴν μελέτην συμπληρώνουν τὰ ἀνευρεθέντα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμητικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ κιονόκρανα τῶν κιόνων τῆς δυτικῆς κεραίας, φέροντα μονογράμματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας.

Ἀκολουθοῦν : σύντομον ἄρθρον τοῦ Miltner περὶ ἀνευρεθέντων ἐντοιχισμάτων ἀρχαιότερων ἀναγλύφων μονομάχων τοῦ Β'—Γ' μ.Χ. αἰῶνος καὶ μελέτην τοῦ J. Keil περὶ τῶν ἀνευρεθεισῶν ἐπιγραφῶν, τὰς ὁποίας οὗτος ἐρμηνεύει μετὰ ἰδιαζούσης φιλολογικῆς ἀναλύσεως. Ἐξ αὐτῶν αἱ χριστιανικαὶ εἶναι ἐλάχισται, σπουδαιότεραι δὲ αἱ προχριστιανικαί, ληφθεῖσαι ἐξ ἐθνικῶν κτηρίων τῆς Ἐφέσου καὶ χρησιμοποιοθηεῖσαι ὡς οἰκοδομησίμων ὑλικόν. Αἱ χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀναφέρονται, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς ἐπικλήσεις πρὸς τὸν Θεολόγον καὶ μόνον τρεῖς ἔχουσι τὴν μορφήν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, διασφζομένων δύο χρονολογιῶν (ἀρ. 2 καὶ 7). Εὐστοχος εἶναι ἡ ὑπόθεσις τοῦ Keil ὅτι ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιγραφή ἢ ἀναγράφουσα τὸ ἀξίωμα πατρικίου καὶ στρατηγοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν ἀνευρεθεῖσαν ὑπ' ἐμοῦ χρονολογίαν παρὰ τὴν πύλην τοῦ νάρθηκος, ὁπότε δέον νὰ δεχθῶμεν τὴν διόρθωσιν τοῦ Grégoire (Byzantion, Α', σ. 710 : ζφ'—942)· σπουδαιότητά τινα ἐνέχουν καὶ τὰ ἀναγνωσθέντα χαράγματα εἰς τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὴν ἀνευρεθεῖσαν κρήνην.

Εἰς τελευταῖον κεφάλαιον γίνεται ὑπὸ τοῦ Hörmann σύντομος τυπολογικὴ ἐξέτασις καὶ τοποθέτησις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ε' καὶ τοῦ Σ' αἰῶνος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Γενικῶς ἡ ὅλη ἐργασία εἶναι ὄντως ὑποδειγματικὴ, διακρινομένη διὰ τὴν ἐξαντλητικὴν ἀνάλυσιν καὶ ἀκριβεστάτην περιγραφὴν ὅλου ἀνεξαιρέτως τοῦ ὑπάρχοντος καὶ τοῦ ἀνευρεθέντος ὑλικοῦ καὶ διὰ τὴν ἐμπεριστατωμένην ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἐμβάθυνσιν αὐτοῦ.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ